

PABIS ESZTER

Rütli, rösztli, banktitok: emlékezhely-kutatás Svájcban*

Georg KREIS, *Schweizer Erinnerungsorte: Aus dem Speicher der Swissness*
Zürich, Verlag Neue Zürcher Zeitung, 2010.

Georg Kreis baseli történész egyike napjaink legnevesebb, nemzetközileg elismert svájci tudósainak, s ennek magyarázata egyetemi oktatói és kutatói munkássága mellett minden bizonnyal közéleti szerepvállalásában keresendő. A nyugalmazott történelemprofesszor vezette többek között a baseli Európa-Intézetet (*Europainstitut Basel*), a Szövetségi Rasszizmusellenes Bizottságot (*Eidgenössische Kommission gegen Rassismus*), de tagja volt annak az 1996-ban felállított, *Bergier-bizottság* néven világhírűvé vált szakértői csoportnak is (*Unabhängige Expertenkommission Schweiz – Zweiter Weltkrieg*), amely Svájc második világháborús magatartását, a „zsidó arany” történetét, a náciikkal való gazdasági kooperációt és a menekültügyi politikát vizsgálta. Nem meglepő tehát, hogy Georg Kreis az első, aki legfrissebb monográfiájában a Pierre Nora által szerkesztett *Les lieux de mémoire* kötetsorozat (Párizs, Gallimard, 1984–1992) alapkoncepcióját Svájc vonatkozásában értelmezte újra. A *Svájci emlékezhelyek* (*Schweizer Erinnerungsorte*, Zürich, Verlag Neue Zürcher Zeitung, 2010) című kötete mindazonáltal feltűnően különbözik mind Nora százharminc francia emlékezhelyet vizsgáló monumentális projektjének elméleti-módszertani hangsúlyaitól, mind pedig más európai nemzetek (a francia „modelltől” szintén többé-kevésbé elhatárolódó) emlékezhely-kutatásainak eredményeit közlétező publikációktól. Legkézenfekvőbb a Hagen Schulze és Etienne François által szerkesztett, százhusz német emlékezeti helyet bemutató három kötettel (*Deutsche Erinnerungsorte*, München, C. H. Beck, 2001) való összevetése lehetne. A svájci emlékezhely-kutatás kontextusának, valamint Kreis beszédes alcímű szövegének rövid és összefoglaló értelmezése az említett nyilvánvaló eltéréseken túlmutatóan is számos alapvető belátáshoz vezet a „svájciság” és a nemzeti emlékezet aktuális kérdéseivel kapcsolatban.

A *Schweizer Erinnerungsorte* – a huszonhat kantonból álló Svájcot szimbolizáló – huszonhat emlékezhelyet mutat be. A gyűjteményt a szerző az emlékezhelyek „műfaja” alapján öt részre osztja: nyolc történelmi eseményt, illetve helyszínüket elemzi (például a marignanói csatát), megrajzolja hét történelmi vagy legendából ismert személy portréját (a legnevesebbek: Tell Vilmos, Arnold Winkelried, Pestalozzi, Henri Guisan), bemutat hétköznapi tárgyakat és technikai vívmányokat (a rösztit,

* A publikáció elkészítését a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007 számú projekt támogatta. A projekt az Új Magyarország Fejlesztési Tervén keresztül az Európai Unió támogatásával, az Európai Regionális Fejlesztési Alap és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

a svájci bicskát vagy a Swissairt), valamint az Alpokhoz kötődő emlékezhelyeket (az alpesi kunyhót, vagyis a chalet-t, a bernáthegeyi kutyát). A svájci emlékezhelyeket ilyen összefoglaló szándékkal, a norai fogalommal szoros összefüggésben ugyan Georg Kreis vette először górcső alá, munkája azonban korántsem mondható előzmény nélkülinek vagy úttörő jellegűnek. Nem csupán maga a szerző publikált már korábban is egy-egy svájci emlékezhelyről (többek között a Rütli-mítoszról, Tell Vilmosról, nemzeti emlékművekről), hanem az elmúlt két-három évtizedben számos történelem- és kultúratudományi kutatás irányult a svájci nemzeti identitás, a történelem és a kollektív emlékezet kapcsolatára. A téma iránti tartós lelkesedés, a *memory-boom* minden bizonnyal azzal is indokolható, hogy az 1980-as évek végére látványosan megrendültek Svájc nemzeti nagy elbeszélésének alapjai. 1989 jelentős dátum ilyen szempontból Svájcban is: a kétpólusú világrend összeomlását követő kelet-közép-európai rendszerváltások a svájci fegyveres semlegesség koncepcióját megfosztották eddigi legitimációjától. Ekkor derült ki továbbá, hogy a svájci titkosszolgálat ügynökei negyven éven át több, mint 900.000 embert, számos szervezetet, rendezvényt figyeltek meg (az ún. *Fichenaffäre*, 1989) és ekkoriban kezdődtek azok a közéleti viták, amelyek Svájc második világháborús magatartásának fehér foltjaira kérdeztek rá, így többek között a menekültügyi politikára vagy a svájci bankszámlákon tárolt zsidó vagyonokra („*Raubgold*”-*Debatte*), 1996-ban pedig felállították az említett Bergier-bizottságot. Az 1980-as évek végének eseményei olyan destruktív hatással voltak a svájci nemzeti mítoszra, hogy Georg Kohler egyenesen arról beszél, a „svájci paradigma”, a nemzetben való gondolkodás ekkor véget ért. A svájci nemzet története így tehát pontosan két évszázadot ölel át, a Bastille ledöntésétől (1789) a berlini fal ledöntéséig (1989).¹ Az 1990-es évek közéleti vitái Svájcban is elindították a reflexiót a nemzeti identitás konstrukciós folyamatairól, illetve a kollektív emlékezet és identitás kapcsolatáról: számtalan nemzetelméleti témájú kiadvány jelent meg az 1990-es években.² A *lieux de mémoire* fogalma először Svájc francia nyelvterületén jelent meg a regionális identitások kutatásában, valamint a kantoni emlékezhelyek vonatkozásában, már az 1980-as évek végén.³

Az identitás- és emlékezetelméleti kutatások e konjunktúrája Nora azon téziséét

¹ *Expo-Syndrom? Materialien zur Landesausstellung 1883-2002.*, hg. Georg KOHLER, Stanislaus von Moos, Zürich, Hochschulverlag, 2002, 11–17.

² Guy P. MARCHAL, Aram MATTIOLI, *Erfundene Schweiz: Konstruktionen nationaler Identität*, Zürich, Chronos, 1992; *Die Erfindung der Schweiz: Bildentwürfe einer Nation, 1848–1998.*, hg. Barbara WELTER, Zürich, Chronos, 1998; *Die Konstruktion einer Nation: Nation und Nationalisierung in der Schweiz, 18–20. Jahrhundert*, hg. Urs ALTERMATT et al., Zürich, Chronos, 1998; Sacha BUCHBINDER, *Der Wille zur Geschichte: Schweizergeschichte um 1900 – die Werke von Wilhelm Oechsl, Johannes Dierauer und Karl Dändliker*, Zürich, Chronos, 2002.

³ Kreis többek között az alábbi munkákra hivatkozik: Catherine SANTSCHI, *La mémoire des Suisses: Histoire des fêtes nationales du XIII au XX siècle*, Genève, 1991; Patrice BORCARD, *Les Lieux de Mémoire de Pierre Nora regardent l'histoire au fond des yeux: Non-lieu pour l'histoire cantonale. Fribourg entre clichés et l'images*, La Liberté, 1993/3. (Lásd KREIS, *i. m.*, 314.)

igazolja, miszerint „[c]sak azért beszélünk annyit az emlékezetéről, mert már nincs”⁴. A kollektív emlékezet jelentésének napjainkban megfigyelhető pluralizálódása, kép-lékennyé válása Kreis szerint az újkori *nation building*gel ellentétes irányú folyamat, amelyben kiválóan nyomon követhetőek a nemzeti identitás-konstrukció változásai, mai kihívásai. A szerző kiemeli a francia projektben azt a megőrző, leltározó szándékot, amely a nemzeti emlékezet „eróziójának” ellenhatásaként motiválta az emléke-zethelyek kutatását. Ezt az intenciót valamelyest Kreis munkájában is érezhetjük, hiszen a svájci emlékezhelyekre is vonatkoztatható az a megállapítás, hogy azért be-szélünk róluk annyit, mert már „nincsenek”. Számos olyan emlékezhelyről olvas-hatunk ugyanis a kötetben, amely megváltozott funkcióban, esetleg állandó kritika tárgyaként mindig újraértelmezve funkcionál – ám mégiscsak egy kollektívum ön-értelmezésének, történelmének egyfajta közös nevezőjeként. Ilyen például Tell Vil-mos története (amelyet évszázadok óta történetiségének, hitelességének bizonytalan-sága éltet), a fél évezrede bíralt svájci zsoldos-szolgálat, a csődbe ment Swissair, vagy a „halott” és „csupán” emlékezhelyként továbbélő banktitok intézménye. A nemze-ti vívmányok, a történelmi figurák, a kanonizált mítoszok változó szerepeit, aktuális, humoros, szubverzív értelmezéseit illusztrálják a kötetben Kreis napi politikai utalá-sai, személyes anekdotái és azok a karikatúrák is, amelyeket az egy-egy emlékezhelyet tárgyaló fejezeteket záró történelmi ábrázolások mellett találhatunk.

A konzerváló, megtartó szándék nem ritkán szerves része magának az emlékezet-hely történetének is: egy-egy jelképes hely gyakran csak jelentős anyagi áldozat, kö-zösségi összefogás árán menekült meg például az átépítés, a kereskedelmi használat-bavétel elől és került valóban svájci állami tulajdonba. A Rütli-mező, Svájc középkori alapítótörténetének, az őskantonok szövetségkötésének legendás helyszíne példá-ul 1860-ban, egy nagyszabású gyűjtőakciót követően vált elidegeníthetetlen nemze-ti tulajdonná. A svájci szabadság bölcsőjét megtestesítő alpesi mezőt turisztikai célra akarták volna hasznosítani, akárcsak a Szent Gotthard-hágónál álló menedékházat, amely akár német kézbe is kerülhetett volna, ha nem rendeznek gyűjtést a szimboli-kus nemzeti tulajdon megvásárlására 1972-ben. De hasonlóan országos szintű, az if-júság körében indított gyűjtéssel tiltakoztak 1965-ben is, a svájci semlegesség szüle-téseként értelmezett 1515-ös marignanói csata 650. jubileumi ünnepének évében, a vélt csatamező olaszországi területén építendő nyaralók ellen. Kreis azt is megemlíti, hogy a terület védelme 1988-ban egy parlamenti beadványban is felvetődött.

A nemzeti emlékezhelyek méltó megőrzését hangsúlyozó akciók látszólag az el-lentétes piaci érdekek ellen irányultak, ám a kötet mégsem hagy kétséget afelől, hogy a marketing, a turizmus, a kereskedelmi-anyagi motiváció nyilvánvalóan, sőt nem egyszer produktívan befolyásolta egy-egy emlékezhely történetét. Kézenfekvő ez a dimenzió bizonyos nemzetgazdasági vívmányok, vagy közismerten és tipikusan sváj-

⁴ Pierre NORA, *Emlékezet és történelem között: Válogatott tanulmányok*, ford. K. HORVÁTH Zsolt, Bp., Nap-világ, 2010, 13.

ci termékek, így például a Swatch-karóra, a svájci bicska, a Swissair vagy a Toblerone-csokoládé esetében. Ezek az emlékezhelyek egyfelől olyan svájci sztereotípiákat tesztítenek meg, mint a pontosság és a megbízhatóság (az óraipar esetében), a védekezésre való ősi elszántság („Wehrhaftigkeit”, a kés esetében), az alpesi jelleg (a hegycsúcsokat formáló csokoládérúd esetében), vagy a hegyek közé zárt apró állam nyitottsága (a nemzeti légitársaság esetében). Mindazonáltal Kreis kiemeli, hogy ezek a termékek mindannyian valójában egy-egy jól sikerült reklám- és marketingkampány produktumai, hiszen a svájci bicskát csupán a 19. század végétől gyártják; a Swatch-órák készítése és világsikere egy libanoni üzletembernek köszönhető (Nicolas Hayek, Biel díszpolgára, az ideális svájci vállalkozóként ünnevelt „órákirály” csak 36 évesen kapta meg a svájci állampolgárságot); a csokoládé pedig olyan nemzeti termék, amelynek egyik fontos alapanyaga, a kakaó nem Svájcban, hanem volt gyarmati országokból származik.

A kollektív emlékezet konstrukciójának vizsgálatakor Kreis más esetekben is hangsúlyozza, hogy a svájci emlékezhelyek sokszor nem is „svájciak”. Johanna Spyri *Heidi*-könyvei például nagyobb karriert futottak be Németországban, az Egyesült Államokban, Törökországban vagy Japánban, mint hazájukban. A „jellegzetesen svájci” alpesi kunyhó, a *chalet* pedig építészeti szempontból univerzális jegyeket visel, sőt, már a 19. században is külföldön (Skandináviában) gyártották, mára pedig német nyelvterületen a nyaraló szinonimájává vált a kifejezés. Az emlékezhelyekhez kötődő jelentések természetesen termékeny rezonanciára találtak Svájcban is: a svájci kulturális emlékezetben meghatározó szerepű *Alpenmythos*ban is központi figura az ártatlanságot, természetességet megtestesítő Heidi, és alapvető toposz az egész alpesi országot, a „béke szigetét” jelképező *chalet*. Kreis ugyan nem elemzi szaktudományos terminológiával az önkép és a másokról vagy mások által alkotott kép, a sajátosság és az idegenség viszonyát, elemzéseiből mégis számos részletét megismerhetjük ennek a konstruktív kapcsolatnak.

A kötet huszonhat fejezetére jellemző könnyed, esszéisztikus, tudományos-népszerűsítő stílus egyébként már a német emlékezhely-kutatásnak is deklarált célja volt, Kreis munkájában azonban ténylegesen meg is valósult. Ez nyilván azzal is magyarázható, hogy – szemben a labirintushoz hasonlított francia projekttel vagy a monumentális német kiadvánnyal – a svájci könyv csupán egyetlen szerző munkája, viszonylag rövid és gazdagon illusztrált. Beszédes ebben a kontextusban a *Schweizer Erinnerungsorte* alcíme, miszerint a szerző a *swissness* tárházából válogatott emlékezhelyeket. Ez az 1990-es évek végén divatba jött új szóalkotás a „svájciság” néven összefoglalható (pozitív) attribútumokat jelöli; s bár az anglicizmus és a design-tárgyakon is felbukkanó piros-fehér svájci kereszt-logó a nemzetközi és a gazdasági orientációt mutatja, a *swissness* nem csupán egy külföldön is sikert garantáló márkanév, nem pusztán trendi turisztikai hívószó, vagy esetleg egy-egy mezőgazdasági termék svájci eredetének garanciája. A kifejezés újabban egyre gyakrabban buk-

kan fel a Svájcra mint nemzetre vonatkozó politikai és történettudományi diskurzusban is. Jakob Tanner történész szerint a svájci nemzetről való gondolkodásban mára a *swissness* lépett a *Sonderfall* (különleges eset, kivétel) „kifutó modelljének” helyére.⁵ Ebben a terminológiai változásban pedig a kizáró, ideologikus nacionalizmus leköszönését láthatjuk. Az internet és a globális politikai, gazdasági összefonódások korában ugyanis a svájciság (és általában a nemzet) nem működhet kizáráson alapuló, homogenizáló stratégiaként, a nemzeti identitásokat pedig sokkal inkább nyitottságukban, sokféleségükben értelmezhetjük. A *swissness* fogalomnak a tudományosnál feltűnőbb gazdasági karrierje a svájci nemzet-narráció példájával magyarázza tehát Aleida Assmann-nak azt a tézisé, miszerint ma egy olyan „új” historizmus korát éljük, amelyben az újkori „rég” historizmus kulturális hordozóinak, a polgári műveltséget képviselő *Bildungsbürgere*nek a helyére a fogyasztói társadalom lépett.⁶

Éppen ezért támadhat némi hiányérzete is az olvasónak, a *swissness* tárházából Kreis ugyanis olyan emlékezhelyeket is kiválogatott, amelyek a trónfosztott *bildungsbürgeri* kánonhoz köthetőek és leginkább egy-egy szubkultúrát határoznak meg csupán. Ilyen például Gilberte de Courgenay alakja vagy a Beresina-dal. De szintén nem világos, hol húzható meg a határ az emlékezhelyek és a saját történelemmel bíró, egy konkrét vagy történelmi eseménnyel összefüggő turisztikai látványosságok között, például a katolikus zarándokhely Einsiedeln, a locarnói Grand Hôtel, a Bourbaki-körkép vagy a Grand Dixence-gát esetében. Hiányoznak a gyűjteményből ellenben olyan, a jelen kulturális emlékezete szempontjából is fontos funkcióval bíró emlékezhelyek, amelyek a svájci történelem már említett sötét foltjaira irányulnak. (Csak egy lehetséges példa: „Das Boot ist voll”, „A csónak megtelt”: az 1940-es évek menekültügyi politikájának elhíresült „jelmondata”, amely irodalmi alkotások és Markus Imhoof filmjének címeként vált ismertté.) A *Svájci emlékezhelyek* egyik fejezete sem számol jellemzően azzal a körülménnyel, hogy az alpesi országnak jelenleg több lakosa beszél szláv nyelven, spanyolul, portugálul vagy akár törökül, mint az egyik hivatalos nemzeti nyelven (ti. rétorománul). Az ellen-emlékezetek, a (társadalmi nemi, etnikai) kisebbségek perspektívájának hiányát egyébként a *Deutsche Erinnerungsorte* és a francia kötetek több recenzense is kifogásolta. A szelekció problematikájára, az önkényesség elkerülhetlenségére Kreis maga is reflektál a huszonhat emlékezhely bemutatása után következő két elméleti fejezetben. A szerző meglehetősen kritikus álláspontból szemléli a kutatás előzményeit: Norát kilenc pontba, François-t és Schulzét pedig hét pontba szedve bírálja, sőt azt is kijelenti, hogy egy, a svájci emlékezhelyekről szóló könyvet akár teljes egészében meg lehetne tölteni

⁵ Jakob Tannert idézi Hannes NUSSBAUMER, *Den Sonderfall wiederbeleben oder entsorgen?*, Tagesanzeiger, 2007. december 6. <http://sc.tagesanzeiger.ch/dyn/news/varia/821000.html> (Letöltés ideje: 2012. január 26.)

⁶ Aleida ASSMANN, *Geschichte im Gedächtnis: Von der individuellen Erfahrung zur öffentlichen Inszenierung*, München, Beck, 2007, 192.

azokkal az érvekkel, amelyek egy ilyen vállalkozás lehetetlenségét bizonyítják. Külön nehézséget és természetesen egyben kihívást is jelent például az emlékezethelyek képlékenysége, a vizsgálódások interdiszciplináris jellege, az egységes definíciók, a módszertan hiánya, amely Kreis szerint általában jellemzi az emlékezethelyek kutatását.

Az emlékezethelyek többrétegűségének és a *lieux de mémoire*-kutatás sokféleségének svájci kontextusban ráadásul különleges jelentősége van. A kantonális identitás egyfelől a svájci nemzet nyelvi és kulturális sokszínűségével összefüggésben meghatározó jelentőségűnek bizonyult a *Schweizer Erinnerungsorte* összeállításánál is. A fejezeteket indító illusztrációk puzzle-szerű kompozíciója is erre a Svájcot és általában a sokpólusú identitásokat jellemző összetettségre emlékeztet vizuálisan. Svájc nyelvi, vallási, etnikai heterogenitása másfelől hosszú évszázadok óta sajátos jelentőséget adott az összekötő, nemzetként egységesítő emlékezethelyeknek. S ezért – bár Kreis nem csatlakozik ahhoz a régi vitához, hogy a svájci föderalizmus modellálhatná-e az egyesült Európát – a kötet legtöbb esszéjében a regionális (kantonális) és nemzeti identitásrétegeknek azt a sajátos egymásra épülését is nyomon követhetjük, amely a nemzeti és az európai emlékezeti közösségek kapcsolatához hasonlítható.